

VALSTYBINĖ LIETUVIŲ KALBA: TEISĖS AKTŲ NUOSTATOS TARPUKARIU¹

ESMINIAI ŽODŽIAI: bendrinė kalba, valstybinė kalba, teisės aktai, tarpukaris.

ANOTACIJA

Lietuvos valstybės atkūrimas 1918-aisiais paspartino lietuvių bendrinės kalbos raidą. XIX a. pabaigoje ir pačioje XX a. pradžioje buvusius svarbius į kalbos formą nukreiptus bendrinės kalbos raidos aspektus – normos pasirinkimą ir kodifikaciją – tarpukariu pakeitė aspektai, nukreipti į kalbos funkciją, būtent funkcijų tobulinimas ir visuomenės priėmimas. Bendrinė kalba pradėta vartoti valdžios įstaigose, kuriamoje švietimo sistemoje, viešajame gyvenime – ten, kur anksčiau buvo draudžiama ar ribojama, o 1922 m. ji gavo valstybinės kalbos statusą. Straipsnyje aptariami tarpukario Lietuvos teisės aktų reikalavimai, susiję su lietuvių kalbos vartojimu, mokėjimu, mokymu, funkcijų tobulinimu; į juos žvelgiama kaip į teorines nuostatas, veikusias bendrinės kalbos raidą.

ABSTRACT

The restoration of the Lithuanian state in 1918 accelerated the development of the Lithuanian standard language. The form-oriented aspects of the development of the standard language at the end of the 19th century and the very beginning of the 20th century, the selection of norm and the codification of form, were replaced by function-oriented aspects, the elaboration of function and acceptance by the community, in the inter-war period. The standard Lithuanian began to be used in government offices, in the education system under construction, and in public life, where it had previously been forbidden or restricted, and was given the status of a state language in 1922. The article discusses the requirements of interwar Lithuanian legal documents concerning the use, learning, teaching and elaboration of the functions of standard Lithuanian. These documents were seen as theoretical provisions that influenced the development of the standard language.

¹ Straipsnis parengtas pagal pranešimą *Kokia reikšmę bendrinei lietuvių kalbai turėjo valstybinės kalbos statusas*, skaitytą 2022 m. rugsėjo 14 d. Lietuvos Respublikos Seime vykusiame minėjime, skirtame valstybinės kalbos statuso 100-osioms metinėms.

IVADAS

2022-aisiais minimas valstybinės lietuvių kalbos šimtmetis. 1922 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvos valstybės konstitucijoje, paskelbtoje *Vyriausybės Žiniose*², lietuvių kalbai suteiktas valstybinės kalbos statusas: 1 skyriaus *Bendrieji dėsniai* 6 straipsnyje nurodyta: „Valstybės kalba – lietuvių kalba“ (LVK 1922: 1)³. Tokia pati nuostata pakartota ir 1928 m. Lietuvos valstybės konstitucijoje, 7-ajame *Bendryjų dėsnių* straipsnyje (LVK 1928: 1). Taip ji skambėjo ir 1938-ųjų konstitucijos 7 straipsnyje: „Valstybinė kalba – lietuvių kalba“ (VK 1938: 1). Vlado Sirutavičiaus teigimu, Vidurio Europos valstybėse, kurios formavosi po Pirmojo pasaulinio karo, „valstybinės kalbos idėja tapo svarbiu nacionalinės politikos instrumentu tiek įtvirtinant valstybingumą, tiek skatinant nacionalinės kultūros raidą“ (Sirutavičius 2010: 52). Taigi, kalba tapo valstybės politikos dalimi.

Valstybinės kalbos statuso suteikimas labai paveikė bendrinės kalbos (toliau – bk) raidą. Giedrius Subačius bk tarpukariu lygino su ugnikalnio išsiveržimu: „Abi Lietuvos nepriklausomybės – tai tiesiog lietuvių kalbos ugnikalnio lingvistinės erupcijos ir sproginiai, tektoniniai lūžiai kalbos raidoje“ (Subačius 2018: 109). Aldonas Pupkis 1918–1940 metus vadino ryškiausiu lietuvių bk kilimo laikotarpiu (Pupkis 2005: 44). Vis dėlto detalesnių tyrimų, apimančių bk raidą, jai tapus valstybine, nėra daug. Šiame straipsnyje orientuojamasi į pradinį tokių tyrimų aspektą – tarpukario Lietuvos teisės aktų reikalavimus. Į juos bus žvelgiama kaip į teorines nuostatas, veikusias bk vartoseną, mokymą, jos funkcijų tobulinimą, sklaidą visuomenėje. Daugiausia remiamasi 1919–1938 m. *Vyriausybės Žiniose* paskelbtais įvairių sričių dokumentais – konstitucijomis, įstatymais ir jų pakeitimais, įstatais, statutais, įsakymais, tvarkos aprašais, instrukcijomis, taip pat *Savivaldybių įstatymu* (1919) ir *Seimo rinkimų įstatymu* (1926).

Atskiri tarpukario bk istorijos aspektai yra sulaukę tyrėjų dėmesio. Aurelija Tamošiūnaitė analizavo bk priėmimą ir asmeninę vartoseną (Tamošiūnaitė 2009, 2011), lietuvių kalbos vartojimo kariuomenėje klausimus tyrė Algirdas Ažubalis, Diana Builienė ir Rolanda Kazlauskaitė-Markelienė (Ažubalis ir kt. 2010), apie Antano Smetonos lituanistikos instituto įkūrimą rašė Dangiras Mačiulis (2002) ir Danguolė Mikulėnienė (2021), Terminologijos komisijos veiklą nagrinėjo Albina Aukšoriūtė (2011, 2021),

² Minint šį leidinį, straipsnyje išlaikoma to meto rašyba.

³ Laikinojoje Lietuvos valstybės konstitucijoje, priimtoje 1920 m., valstybinė kalba neminėta (žr. LLVK 1920: 1–2).

Mindaugas Maksimaitis (2007), Alvydas Umbrasas (2001, 2021), pradinių mokyklų lietuvių kalbos programas ir vadovėlius apima Vaidos Buivydienės tyrimai (2012, 2013, 2015, 2017), apibendrinamąjį straipsnį apie lietuvių kalbą tarpukariu yra paskelbęs Aldonas Pupkis (2019a, b).

1. BENDRINĖ IR VALSTYBINĖ KALBA

Tyrėjai skiria keturis svarbiausius bendrinių kalbų raidos aspektus: tarminio varianto pasirinkimą (angl. *selection of norm*), kodifikaciją (angl. *codification*), funkcijų tobulinimą (angl. *elaboration of function*) ir visuomenės priėmimą (angl. *acceptance by the community*) (Haugen 1972: 252; 1987: 59). Du pirmieji aspektai yra nukreipti į kalbos formą, antrieji – į funkciją (Haugen 1972: 252; Subačius 2004: 103). Lietuvių bk pradžia siejama su nelegalia spauda – *Auszros* (1883–1886), *Varpo* (1889–1905) ir kitų leidinių redakcijos savo kalbos pagrindu rinkosi vakarų aukštaičių tarmę, šis kalbos variantas paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais buvo priimtas inteligentijos. 1901 m. pasirodžiusi Petro Kriaušaičio slapyvardžiu pasirašyta Jono Jablonskio *Lietuviškos kalbos gramatika* atliko simbolinės kodifikacijos vaidmenį – bk taisyklės tapo lengviau prieinamos, išmokstamos.

Atkūrus Lietuvos valstybę, bk raida suintensyvėjo. Jos funkcijos ėmė sparčiai plėstis, ji ėmė funkcionuoti ten, kur iki tol nebuvo vartojama ar buvo ribojama, būtent valdžios įstaigose, kariuomenėje, mokyklose, viešajame gyvenime. Ji tapo mokslo kalba Kaune įsteigtame Lietuvos universitete. Bendrinės kalbos priėmimas visuomenėje yra susijęs su jos prestižu. Tyrimai rodo, kad visuomenėje bk patrauklumas augo nuo XIX a. pabaigos⁴, bet dar labiau padidėjo atkūrus nepriklausomą valstybę, kai lietuvių kalba, G. Subačiaus žodžiais tariant, „tapo savaime suprantama valstybės gyvenimo kasdienybė“ (Subačius 2018: 109). Taigi, lietuvių bk raida, o tiksliau, jos funkcijų tobulinimas ir priėmimas visuomenėje, yra tiesiogiai susijęs su valstybės atkūrimu ir bk tapimu valstybine – įstatymų įteisinta oficialia viešojo valstybės gyvenimo kalba.

XX a. daugelio valstybių konstitucijose buvo įtvirtinta valstybinė kalba ar priimti kalbos įstatymai. Valstybine tapusios lietuvių bk raidą (funkcijų tobulinimas ir priėmimas visuomenėje) ėmė koordinuoti specialios komisijos, tarybos; atsirado naujas reiškinyss – kalbos politika (Smetonienė 2005:

⁴ Pavyzdžiui, XX a. pradžioje didėjančią orientaciją į bk rodo antkapių užrašų kalba (plačiau žr. Venckienė 2017).

24; 2014: 101). Vykdydama kalbos politiką, valdžia reglamentuoja viešąją kalbos vartoseną, kalbos mokėjimo įgūdžių, būtinų valstybės prioritetams patenkinti, ugdymą, taip pat teises ir galimybes mokytis, vartoti savo kalbą (Kėvalienė, Raipa 2007: 47).

2. LIETUVIŲ KALBA TEISĖS AKTUOSE

1922 m. konstitucijoje lietuvių kalbai suteiktas valstybinės kalbos statusas *de jure*, ji tapo valstybės politikos dalimi (Smetonienė 2014: 101), tačiau *de facto* valstybine ji laikyta ir anksčiau. Tai liudija ne vienas dokumentas. Nors prieš priimant konstituciją buvo kilusių diskusijų, ar Lietuvoje reikėtų pripažinti vieną, ar kelias valstybines kalbas (Kelmūtis 1922: 2), vis dėlto įvairių sričių dokumentuose nuo pat 1919 m. būta reikalavimų mokėti, vartoti valstybinę lietuvių kalbą.

2.1. Reikalavimai mokėti ir vartoti valstybinę kalbą

1919 m. sausio mėn. paskelbtame *Laikinajame Lietuvos teismų ir jų darbo su-
tvarkyme*, pasirašytame Valstybės tarybos prezidiumo, nustatyta, kad „[T]eismas atliekamas valstybine, lietuvių kalba; ta kalba rašomi protokolai ir sprendimai“⁵ (LS 1919: 7). Tais pačiais metais išleistame *Savivaldybių įstatyme* nurodyta: „Visose savivaldybės įstaigose rašomasis darbas atliekamas valstybine lietuvių kalba. Greta valstybinės lietuvių kalbos leidžiama vartoti ir kitos kalbos“ (SĮ 1919: 2). Taigi, įstatymų leidžiamoji valdžia, nedraudama vartoti kitų kalbų, siekė lietuvių kalbos vartojimo administracijos įstaigose. Kalbų vartojimą Kauno savivaldybėje 1918–1928 m. tyręs Pranas Janauskas konstatavo, kad ši daugiakalbė savivaldybė „ilgą laiką įvairiuose lygmenyse sėkmingai vartojo rusų kalbą ir atkakliai priešinosi valstybinės kalbos pozicijoms“ (Janauskas 2003: 45). Lūžis, kai nuo rusų kalbos pereita prie valstybinės, fiksuotas tik trečiojo dešimtmečio antroje pusėje.

Po 1922-ųjų atsirado daugiau reikalavimų valdžios įstaigų atstovams, tarnautojams, apskričių ir miestų tarybų nariams mokėti lietuvių kalbą žodžiu ir raštu. Pavyzdžiui, *Valsčiaus tarybos statute*, paskelbtame 1924 m. gruodžio 31 d., nurodyta, kad valsčiaus viršaitis ir valdybos nariai turi mokėti rašyti valstybine kalba: „§ 8. Valsčiaus viršaitį ir valdybos narius (vir-

⁵ Be to, čia pridurta, kad jei bylos dalyviai nemokėtų valstybinės kalbos, „teisėjai privalo mokėti ir susikalbėti ir kitomis vietos kalbomis (lenkų ir gudų)“ (LS 1919: 7).

šaičio padėjėją ir išdininką) renka valsčiaus taryba iš asmenų, kurie moka rašyti valstybine kalba“ (VTS 1924: 2). 1929 m. priimtame *Vietos savivaldybės įstatyme* buvo reikalaujama, kad seniūnas ir seniūnijos atstovas į valsčiaus tarybą būtų renkami iš mokančių lietuviškai skaityti ir rašyti, viršaičiu taip pat gali būti renkamas tik mokęs žodžiu ir raštu lietuvių kalbą gyven-tojas (VSĮ 1929: 1–2). O pagal 1936 m. priimtą *Seimo rinkimų įstatymą* tie, „kas nemoka žodžiu ir raštu valstybinės kalbos“, negalėjo būti renkami ats-tovauti tautai (SRĮ 1936: 1)⁶.

Teisės aktai numatė, kad mokėti lietuvių kalbą privaloma ne tik valdžios ir administracijos įstaigose dirbantiems, bet ir kitų sričių darbuotojams. 1925 m. paskelbtas *Medicinos, veterinarijos, farmacijos ir odontologijos prak-tikos teisių įstatymas*, kuriame nurodyta: „Asmens, norį Lietuvoje turėti teisę verstis medicinos, veterinarijos, farmacijos ar odontologijos praktika[,] privalo mokėti lietuviškai“ (MVFOĮ 1925: 7). 1929 m. *Emigracijos įstatymas* numatė, kad „[E]migracijos įstaigos tarnautojai, kurie priima emigrantus uostuose ir lydi emigrantų transportus, turi mokėti lietuvių kalbą“; o emi-gracijos knygos rašomos lietuvių kalba (EĮ 1929: 1). 1932 m. išleistas *Ki-noteatrų įstatymas*, o pagal jį – „[K]inofilmų antraštėms ir rašytiniams teks-tams turi būti vartojama tikta lietuvių kalba“ (KĮ 1932: 1). 1935–ųjų *Spau-dos įstatyme* nustatyti reikalavimai periodikos leidėjams: „Laikraštį leisti tegali Lietuvos pilietis, mokęs žodžiu ir raštu lietuvių kalbą ir gyvenęs Lietuvoje“ (SpĮ 1935: 2). Taip pat nurodyta, kad ne lietuvių kalba leidžia-mų laikraščių pavadinimai turi būti pateikti ir lietuvių kalba (SpĮ 1935: 1).

Nuo 1935–ųjų mokėti lietuvių kalbą privalėjo ir spaustuvinėškai bei knygynų vedėjai: *Spaustuvių ir spausdinimo reikmenų įstatyme* nurodyta, kad „[S]paustuvės vedėju tegali būti Lietuvos pilietis, suėjęs 24 metus amžiaus, mokęs žodžiu ir raštu lietuvių kalbą“ (SSRĮ 1935: 5), *Knygynų įstatyme* išdėstyta nuostata, kad „[K]nygyno vedėju tegali būti Lietuvos pilietis, su-ėjęs 21 metus amžiaus, mokęs žodžiu ir raštu lietuvių kalbą“ (KnĮ 1935: 6). *Draugijų įstatyme*, paskelbtame 1936 m., nustatyta, kad vadovybės nariai Lietuvos piliečiai turi mokėti žodžiu ir raštu lietuvių kalbą, be to, „[K]albos mokėjimas gali būti patikrintas“ (DĮ 1936: 2). Šiame įstatyme nurodyta, kad tik lietuvių kalba rašyti draugijų dokumentai turi teisinę reikšmę.

1940 m. balandžio 8 d. vidaus reikalų ministras Kazys Skučas patvirtino *Lietuvių kalbos mokėjimo programą ir jo tikrinimo tvarką*. Dokumente nu-matyta, kad lietuvių kalbos mokėjimą žodžiu ir raštu įrodo ne mažiau kaip

⁶ 1926 m. Seimo rinkimų įstatyme šios nuostatos nebuvo (žr. SRĮ 1926).

4 skyrių pradžios mokslo arba kitos lietuvių mokyklos tolygus pažymėjimas. Kitais atvejais lietuvių kalbos mokėjimas tikrinamas. Tam „susitarę ministrai skiria iš savo vadybų po vieną atstovą“ (LKP 1940: 2).

Kaip matyti, teisės aktuose nuostatų vartoti valstybinę kalbą pasirodė dar prieš priimant 1922 m. konstituciją – 1919 m. Kalbos mokėjimas ir vartojimas valdžios ir kitose įstaigose buvo reglamentuojamas įvairiais dokumentais. Tokie reikalavimai veikė ir valstybine tapusios bk sklaidą, ir prestižą – norėdamas užimti tam tikras pareigas, asmuo turėjo mokėti lietuvių kalbą. A. Tamošiūnaitės tyrimai palaipsnių bk autoriteto augimą rodo vykus maždaug nuo XX a. trečiojo dešimtmečio (Tamošiūnaitė 2011: 505).

2.2. Švietimas

Kuriama nacionalinė švietimo sistema, pasak Dangiro Mačiulio, turėjo įtvirtinti „lietuvišką kultūrinę lingvistinę aplinką“ (Mačiulis 2015: 17). Pirmiausia, siekiant didinti gyventojų raštingumą ir išsilavinimą, 1922 m. spalio 6 d. Steigiamasis Seimas priėmė *Pradžios mokyklų įstatymą*. Jame numatytas privalomas pradinis mokslas: „Pradžios mokyklą privalo eiti visi bet kurios lyties vaikai 7–14 metų amžiaus“ (PMĮ 1922: 1). Be to, šiame įstatyme nurodyta, kad, be kitų dalykų, pradžios mokykloje turi būti mokoma „gimtosios kalbos, skaityti, rašyti“. Mokyklose, kuriose mokoma ne lietuvių kalba, reikalauta ją dėstyti kaip atskirą dalyką „antrame, trečiame ir ketvirtame skyriuose“, ne mažiau kaip po vieną pamoką kasdien (PMĮ 1922: 1).

Po trejų metų, 1925 m. rugpjūčio 5 d., buvo paskelbtas *Pradžios mokyklų įstatymo pakeitimas*. Iš ankstesnio varianto liko nuostata apie mokyklas ne lietuvių kalba: jose lietuvių kalba turėjo būti dėstoma kaip atskiras dalykas antraisiais–ketvirtaisiais metais, ne mažiau kaip po vieną pamoką kasdien (PMĮP 1925: 5). Šiame įstatymo pakeitime numatyti kalbos mokėjimo reikalavimai pradžios mokyklų mokytojams: „Nemokantiems žodžiu ar raštu lietuvių kalbos tiek, kiek to reikalauja tam tikra Švietimo Ministerio nustatyta programa, mokytojo cenzas pripažįstamas tik išlaikius nustatyta programa lietuvių kalbos egzaminus“ (PMĮP 1925: 6).

1919 m. Švietimo ministerija nurodė mokykloms remtis tais metais pasirodžiusia Jojo Jablonskio lietuvių kalbos gramatika *P. Kriaušaičio ir Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika. Etimologija. Pirmosioms mūsų aukštesniosioms mokslo įstaigoms* (Vilnius, „Žaibo“ spaustuvė). Laikraštyje *Vyriausybės Žinios* buvo išspausdintas Pradžios mokslo departamento kreipimasis į visus pradedamųjų mokyklų instruktorius, mokytojus ir mokytojas, kuriame buvo prašoma remtis šiuo veikalu:

Departamentas yra patyręs, kad lietuvių pradedamosiose mokyklose vartojama nepakankamai vienoda rašyba, tūlose mokyklose ir nepakankamai taisyklinga kalba. Pašalinti šioms mūsų švietimo [sic!] ydoms Pradžios Mokslo Departamentas prašo visus pradedamųjų mokyklų mokytojus ir mokytojas kaip oficialiuose raštuose, taip ir mokymo reikalais tesėti tomis kalbos taisyklėmis ir rašyba, kurios yra išdėstytos P. Kriaušaičio ir Rygiškių Jono Lietuvos kalbos gramatikoje (Vilniuje, 1919 metai, Lietuvių Mokslo Draugijos leidiny) (Kreipimasis 1919: 8).

Ši gramatika tapo pagrindine lietuvių kalbos mokymo priemone visose Lietuvos mokyklose (Palionis 1957: 34). 1922 m. pasirodžiusį papildytą gramatikos leidimą *Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika. Etimologija. Vidurinėms mokslo įstaigoms* (Kaunas, „Švyturio“ bendrovės leidinys) Švietimo ministerija patvirtino kaip norminį ir privalomą Lietuvos mokyklose (Zinkevičius 1992: 153).

Po dešimtmečio, 1936 m. liepos 29 d., ankstesni mokyklų įstatymai buvo panaikinti ir išleistas naujas *Pradžios mokyklų įstatymas*. Jame įrašyta anksčiau nebuvo nuostata: „Pradžios mokyklų dėstomoji kalba yra lietuvių kalba“ (PMĮ 1936: 1). Be to, kaip privalomas dalykas nustatyta tai, kad vaikai, kurių vienas iš tėvų yra lietuvių tautybės, lankytų mokyklą lietuvių dėstomąja kalba. Mokyklose, kuriose buvo mokoma ne lietuvių kalba, lietuvių kalba kaip privalomasis dalykas turėjo būti dėstoma nuo antrųjų mokymosi metų. Trečiaisiais metais lietuviškai turėjo būti mokoma tėvynės pažinimo, istorijos ir geografijos. Iškelti reikalavimai tokių mokyklų administracijai – „raštvedyba turi būti vedama lietuvių kalba“ (PMĮ 1936: 2). Kartu su *Pradžios mokyklų įstatymu* paskelbtas ir *Vidurinių mokyklų įstatymas*. Jame nurodyta, kad mokyklose, kuriose dėstomoji kalba yra ne lietuvių, lietuviškai turi būti mokoma lietuvių kalbos ir literatūros, istorijos, Lietuvos geografijos, kūno kultūros ir karinio parengimo. Raštvedyba, kaip nurodyta, tokiose mokyklose irgi turi būti tvarkoma lietuvių kalba (VMĮ 1936). Lietuvių kalbos mokyta ir kitose mokymo įstaigose, pavyzdžiui, Karo mokykloje (žr. KMĮ 1922: 2), taip pat Švietimo ministerijos Pašto, telegrafo ir telefono kursuose (žr. PTTĮ 1924: 1). Norintiems mokytis šiuose kursuose galėjo būti rengiami lietuvių kalbos egzaminai.

Kuriant valstybinę švietimo sistemą, reikėjo parengti personalą. 1919 m. Švietimo ministerija Marijampolėje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Jurbarko, Telšiuose, Ukmergėje ir Rokiškyje organizavo metinius (1919–1920 mokslo metų) pradinių mokyklų mokytojų kursus. *Vyriausybės Žiniose* paskelbti *Metiniams pradedamųjų mokyklų mokytojų kursams įstatai*. Dokumente nurodyta, kad kursuose, be kitų dalykų, turi būti dėstoma „lietuvių kalba,

jos metodika ir praktika“ (MĮ 1919: 5). Juos lankyti galėjo baigę bent tris gimnazijos klases ir turintys tai liudijančius pažymėjimus. Neturintiems tokio dokumento teko laikyti lietuvių kalbos, tikybos, aritmetikos ir pradedamojo geografijos kurso egzaminus. Lietuvių kalbos egzaminą sudarė etimologija⁷, diktantas ir atpasakojimas (MĮ 1919: 5).

1923 m. Švietimo ministerija įsteigė dvejų metų mokytojų kursus ir *Vyriausybės Žiniose* paskelbė *Pradedamųjų mokyklų mokytojų kursų įstatymą* (PMMĮ 1923: 1). Įstatymo 5 punkte nurodyta, kad, kursuose mokant ne lietuviškai, lietuvių kalba ir literatūra, geografija ir istorija turi būti dėstoma lietuviškai: „Kursuose, kur mokslas einamas ne lietuvių kalba, lietuvių kalba ir literatūra, Lietuvos geografija ir istorija yra privalomi mokslo dalykai; jie dėstomi lietuvių kalba. Lietuvių kalbai skiriama ne mažiau kaip viena valanda kasdien kiekvienoje klasėje“ (PMMĮ 1923: 1).

Taigi, kuriant nacionalinę švietimo sistemą reglamentuotas lietuvių kalbos vartojimas mokyklose (nurodyta remtis J. Jablonskio 1919 ir 1922 m. gramatikomis), patvirtinti jos mokėjimo reikalavimai mokytojams, nustatyta lietuvių kalbos mokymo ir vartojimo bei raštvedybos tvarka mokykloms, kuriose mokoma ar dėstoma kitomis kalbomis. 1919–1940 m. baigę mokyklą gyventojai turėjo būti pramokę bendrinės kalbos.

2.3. Kalbos funkcijų tobulinimas

Einaras Haugenas, kalbėdamas apie bk funkcijų tobulinimą, pirmiausia nurodė, kad moderniai kalbai reikalinga terminija⁸. Lietuvių bk tapus oficialia valstybės kalba, plečiantis jos vartosenai, imta rūpintis terminų kūrimu. 1921 m. kovo 29 d. *Vyriausybės Žiniose* paskelbtas *Terminologijos Komisijos sudarymo įsakymas* (TKĮ 1921: 4). Jame nurodyta, kad Komisija kuriama prie Švietimo ministerijos „visų mokslo sričių ir visų praktikos gyvenimo reikalų terminams nustatyti ir suvienodinti“ (plačiau apie Terminologijos komisijos veiklą žr.: Umbrasas 2001, 2021; Maksimaitis 2007; Aukšoriūtė 2011, 2021). Teisės aktais reglamentuotas ir asmenvardžių bei vietovardžių vartojimas, jų lietuvinimas, taip pat nustatyti reikalavimai spaudos kalbai.

Rūpinantis vardų rašymu, 1920 m. pradžioje priimtas *Įsakymas dėl žmonių vardų, pavardžių ir pravardžių, taip pat ir vietų vardų rašymo* (ĮVPP 1920: 5).

⁷ *Etimologija* vadintas mokyklinės gramatikos skyrius, apimantis fonetiką ir morfologiją (žr. LKŽe).

⁸ „A modern language of high culture needs a terminology for all the intellectual and humanistic disciplines, including sciences“ (Haugen 1987: 61).

Jame nurodyta, kad „[D]okumentuose ir oficialiniuose [sic!] raštuose (lietuvių kalba rašomuose) žmonių vardai, pavardės ir pravardės, taip pat ir vietų (kaimų, sodžių, miestų ir miestelių) vardai turi būti rašomi nelaužant lietuvių kalbos dėsnių, būtent taip, kaip jie yra lietuvių kalboje tariami, ir lietuvių kalbos fonetikos dėsniais einant“ (IVPP 1920). Be to, nurodyta nebavartoti kitų valdžių pakeistų vietų pavadinimų: „Toms vietoms, kurios, svetimiems valdant Lietuvą, dokumentuose ir oficialiniuose raštuose buvo vadinamos kitokiu vardu, ne tuo, kuriuo tos pat vietos gyventojų vadinamos, turi būti paliktas žmonių vartojamas vardas ir šitasai oficialiniuose raštuose vartojamas“ (IVVP 1920).

Kol kas nėra detalesnių tyrimų, kaip įstatymas veikė praktiškai. Iš Mindaugo Balkaus atliktos 1918–1940 m. Kauno gatvėvardžių analizės žinoma, kad 1919 m. miesto valdyba buvo nutarusi leisti gatvių pavadinimus lentelėse rašyti trimis kalbomis (lietuvių, lenkų ir jidiš), ir tik 1923 m. liepą miesto taryba priėmė nutarimą, pagal kurį gatvių pavadinimai turėjo būti rašomi tik lietuvių kalba (Balkus 2020: 55).

Vietovardžiai minimi ir 1928 m. birželio 28 d. *Vyriausybės Žinių* paskelbtoje *Žemėtvarkos darbams vykdyti instrukcijoje*. Šios instrukcijos 235 punkte numatyta: „Tvarkomųjų vienetų nelietuviški arba iškraipyti lietuviški pavadinimai turi būti pakeisti grynai lietuviškais“ (ŽĮ 1928: 17).

1938 m. paskelbtas *Pavardžių įstatymas* (PĮ 1938)⁹. Jame nurodyta, kad lietuvių pavardės rašomos „bendrinės kalbos rašyba ir lytimis pagal Pavardžių žodyną“¹⁰. Įstatyme apibrėžta ir pavardžių taisymo tvarka: gali būti „atitaisomos“ lietuvių pavardės, „1) turinčios slaviškas priesagas, 2) verstos į kitas kalbas ir 3) iškreiptos svetimų kalbų įtaka“ (PĮ 1938: 2). Be to, nustatyta, kad taisomos „tarminės“ ir „nukrypusios nuo bendrinės kalbos dėsnių“ pavardės.

1919 m. *Spaudos įstatyme* spaudinių kalbai reikalavimų nekelta, bet 1935-ųjų *Spaudos įstatyme* tam skirtas antras skyrius *II. Spaudinių kalbos priežiūra*. Reikalauta kalbos grynumo ir taisyklingumo: „Spaudinių lietuvių kalba turi būti gryna ir taisyklinga. Kalbos grynumą ir taisyklingumą prižiūri Švietimo Ministeris. Švietimo Ministeris pastebėjęs, kad spaudinio kalba negryna ar netaisyklinga, praneša tatau Vidaus Reikalų Ministeriui“ (SpĮ 1935: 2). Įstatyme paminėtu atveju – kai spaudinio kalba netinkama,

⁹ Kartu panaikintas ankstesnis, 1922 m. priimtas, *Pavardžių keitimo įstatymas* (PKĮ 1922).

¹⁰ Dar nurodyta, kad nelietuvių pavardės rašomos pagal lietuvių kalbos ir rašybos dėsnius, bet galima rašyti ir „taip, kaip savo kalba rašosi jos turėtojas, jei to jis pageidauja ir jei tos kalbos raidynas lotyniškas“ (PĮ 1938: 2).

vidaus reikalų ministras galėjo įspėti spaudinio leidėją ir redaktorių, sustabdyti laikraščio leidimą trims mėnesiams, jei po įspėjimo kalba „tebėra daryta“, arba visiškai jį uždaryti. Leidinys, kurio kalba „itin daryta“, galėjo būti konfiskuotas (SpĮ 1935: 2).

Tarpukariu teisės aktais reglamentuoti įvairūs kalbos vartosenos ir tvarkybos klausimai, taigi valdžia ėmėsi rūpintis jos funkcijų tobulinimu. Sudaryta Terminologijos komisija, nustatyta asmenvardžių ir vietovardžių vartosenos ir keitimo tvarka, reikalavimai spaudos kalbai.

APIBENDRINIMAS

Lietuvių bk pradžia – tarminio pagrindo pasirinkimas XIX a. paskutiniais dešimtmečiais ir kodifikavimas 1901–aisiais – sietina su inteligentijos veikla. Tolesnė jos raida – funkcijų tobulinimas ir priėmimas visuomenėje – tiesiogiai susijusi su valstybės atkūrimu ir bk tapimu valstybine, t. y. įstatymų įteisinta oficialia viešojo valstybės gyvenimo kalba. Valstybė ėmėsi reguliuoti kalbos vartojimą, mokėjimą ir mokymą, tobulinimą.

Teisiniuose dokumentuose terminas *valstybinė kalba* vartotas nuo 1919 m., o *de jure* valstybinės kalbos statusas lietuvių kalbai suteiktas 1922–aisiais Lietuvos valstybės konstitucijoje.

Lietuvių bk priėmimui visuomenėje didelės įtakos turėjo bk sklaida per švietimo sistemą. Teisės aktais reglamentuoti įvairūs lietuvių kalbos mokymo klausimai. Švietimo ministerija 1919 m. nurodė mokant gimtosios kalbos remtis tais pačiais metais išleista J. Jablonskio lietuvių kalbos gramatika, vėliau norminiu paskelbė papildytą šios gramatikos leidimą (1922). Reglamentuotas kalbos mokymas mokyklose, kuriose buvo mokoma ne lietuvių kalba, nustatyti lietuvių kalbos mokėjimo reikalavimai mokytojams.

Tiek bk sklaidai, tiek prestižui įtakos turėjo reikalavimai mokėti ir vartoti lietuvių kalbą Seime, teismuose, savivaldybių įstaigose, valsčių tarybose ir kitose įstaigose, draugijose.

Plečiantis bk vartosenai ir rūpinantis bk funkcijų tobulinimu, teisiniais dokumentais reglamentuotas tikrinių vardų rašymas laikantis lietuvių kalbos dėsnių, pavardžių lietuvinimas, nurodyta nevartoti nelietuviškų ar „iškraipytų“ pavadinimų, juos pakeisti „grynai lietuviškais“. Ketvirtajame dešimtmetyje *Spaudos įstatymu* imta reikalauti spaudos kalbos grynumo ir taisyklingumo.

Tarpukario Lietuvos teisės aktų analizė rodo, kaip keitėsi – dažnėjo ir griežtėjo – reikalavimai, susiję su lietuvių kalba. Laikotarpio pradžioje, 1919 m., nurodyta teismuose, taip pat savivaldybės įstaigose vartoti lietuvių

kalbą, bet greta leista vartoti ir kitas kalbas. Vėliau iš įvairių sričių tarnautojų ir darbuotojų imta reikalauti mokėti lietuvių kalbą raštu ir žodžiu. O ketvirtąjo dešimtmečio viduryje kalbos grynumo ir taisyklingumo reikavimų neatitinkantis leidinys vidaus reikalų ministro galėjo būti konfiskuotas ir „uždarytas“.

ŠALTINIAI

- DĮ 1936: Draugijų įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 522, 1–4.
EĮ 1929: Emigracijos įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 310, 1–4.
ĮVP 1920: Įsakymas dėl žmonių vardų, pavardžių ir pravardžių, taip pat ir vietų vardų rašymo. – *Vyriausybės Žinios* 19, 5.
KĮ 1932: Kinoteatrų įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 390, 1–2.
KMĮ 1922: Karo mokyklos įstatai. – *Vyriausybės Žinios* 103, 1–2.
KnĮ 1935: Knygynų įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 510, 6–7.
Kreipimasis 1919: Visiems pradedamųjų mokyklų instruktoriams, mokytojams ir mokytojoms. – *Vyriausybės Žinios* 8, 8.
LKP 1940: Lietuvių kalbos programa ir jo tikrinimo tvarka. – *Vyriausybės Žinios* 702, 2.
LLVK 1920: Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija. – *Laikinosios Vyriausybės Žinios* 37, 1–2.
LS 1919: Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas. – *Vyriausybės Žinios* 2–3, 6–7.
LVK 1922: Lietuvos Valstybės Konstitucija. – *Vyriausybės Žinios* 100, 1–8.
LVK 1928: Lietuvos Valstybės Konstitucija. – *Vyriausybės Žinios* 275, 1–6.
MĮ 1919: Metiniams pradedamųjų mokyklų mokytojų kursams įstatai. – *Vyriausybės Žinios* 13, 5.
MVFOĮ 1925: Medicinos, veterinarijos, farmacijos ir odontologijos praktikos teisių įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 190, 7.
PĮ 1938: Pavardžių įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 629, 1–2.
PKĮ 1922: Pavardžių keitimo įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 79, 1.
PMĮ 1922: Pradžios mokyklų įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 117, 1–3.
PMĮ 1936: Pradžios mokyklų įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 541, 1–4.
PMĮP 1925: Pradžios mokyklų įstatymo pakeitimas. – *Vyriausybės Žinios* 200, 5–7.
PMMĮ 1923: Pradedamųjų mokyklų mokytojų kursų įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 129, 1–2.
PTTĮ 1924: Pašto, telegrafo ir telefono kursų įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 175, 1.
SĮ 1919: *Savivaldybių įstatymas*, Kaunas: Lietuvos Valstybės Spaustuvė.
SpĮ 1919: Spaudos įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 17, 5–6.

- SpĮ 1935: Spaudos įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 510, 1–4.
- SRĮ 1926: *Seimo rinkimų įstatymas*, Šiauliai: Savičo ir Šumkauskio spaustuvė.
- SRĮ 1936: Seimo rinkimų įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 533, 1–6.
- SSRĮ 1935: Spaustuvių ir spausdinimo reikmenų įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 510, 5–6.
- TKĮ 1921: Terminologijos Komisijos sudarymo įsakymas. – *Vyriausybės Žinios* 60, 4.
- VK 1938: Valstybės Konstitucija. – *Vyriausybės Žinios*, 608, 1–9.
- VMĮ 1936: Vidurinių mokyklų įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 541, 4–8.
- VSĮ 1929: Vietos savivaldybės įstatymas. – *Vyriausybės Žinios* 307, 1–2.
- VTs 1924: Valsčiaus tarybos statutas. – *Vyriausybės Žinios* 177, 2–7.
- ŽĮ 1928: Žemėtvarkos darbams vykdyti instrukcija. – *Vyriausybės Žinios* 279, 1–19.

LITERATŪRA

- Auksoriūtė Albina 2011: Terminologijos komisijos (1921–1926) veiklos apžvalga. – *Terminologija* 18, 80–91.
- Auksoriūtė Albina 2021: Terminologijos komisijos įkūrimo šimtmečiui. – *Gimtoji kalba* 3, 3–9.
- Ažubalis Algirdas, Builienė Diana, Kazlauskaitė-Marke-
lienė Rolanda 2010: *Valstybinė kalba kariuomenėje (1918–1940 m.)*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija.
- Balkus Mindaugas 2020: Kauno gatvėvardžiai 1918–1940. – *Kauno istorijos metraštis* 18, 47–62.
- Buivydienė Vaida 2012: Lietuvių kalbos mokymas XX a. pradžioje: pirmosios lietuvių kalbos programos ir to laikotarpio vadovėliai. – *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai*, sud. V. Meiliūnaitė, N. Morozova, Vilnius: Petro ofsetas.
- Buivydienė Vaida 2013: *XX amžiaus pirmosios pusės pradžios mokyklų gimtosios kalbos vadovėlių turinio ir kalbos norminimo bruožai*: daktaro disertacija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Buivydienė Vaida 2015: Pradinių mokyklų lietuvių kalbos mokymo programos 1915–1939 metais. – *Bendrinė kalba* 88, 1–21.
- Buivydienė Vaida 2017: XX a. pirmosios pusės lietuvių bendrinės kalbos formavimosi bruožai pradžios mokyklų lietuvių kalbos vadovėliuose. – *Valoda* 27, 71–76.
- Haugen Einar 1972: *The Ecology of Language*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Haugen Einar 1987: *Blessings of Babel. Bilingualism and Language Planning*, Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.

- Janauskas Pranas 2003: „Lietuviškasis lūžis“ (Kalbų varžybos Kauno savivaldybėje 1918–1928 metais). – *Darbai ir dienos* 34, 33–47.
- Kelmutis A. [Klimas Adolfas] 1922: Valstybinė kalba. – *Lietuva* 68, 2.
- Kėvalienė Dalia, Raipa Alvydas 2007: Pagrindiniai valstybinės kalbos politikos bruožai ir tendencijos. – *Viešojo politika ir administravimas* 19, 46–53.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20, 1941–2002 (elektroninis variantas), vyr. red. G. Naktinienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Prieiga internete: www.lkz.lt.
- Mačiulis Dangiras 2002: Antano Smetonos lituanistikos instituto įkūrimas. – *Lituanistica* 2, 19–38.
- Mačiulis Dangiras 2015: Nacionalinė švietimo sistema ir valdžia. – *Lietuvos istorija* 10(2), Vilnius: LII leidykla, 17–41.
- Maksimaitis Mindaugas 2007: Prie lietuviškos teisės kalbos ištakų. – *Jurisprudencija* 5(95), 7–13.
- Mikulėnienė Danguolė 2021: *Lietuvių kalbos instituto istorija: lietuvių kalbos ir kalbotyros institucionalizacija*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Palionis Jonas 1957: J. Jablonskis ir jo lietuvių kalbos vadovėliai. – *Jonas Jablonskis. Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 7–61.
- Pupkis Aldonas 2005: *Kalbos kultūros studijos*, Vilnius: Gimtasis žodis.
- Pupkis Aldonas 2019a: Lietuvių kalba valstybėje. Iš tarpukario patirties. – *Gimtoji kalba* 1, 4–13.
- Pupkis Aldonas 2019b: Lietuvių kalba valstybėje. Iš tarpukario patirties. – *Gimtoji kalba* 2, 7–15.
- Sirutavičius Vladas 2010: „Kova už lietuvių kalbos teises“, arba dar kartą apie „murzintojų“ bylą (antisemitizmas ir jo raiška Lietuvos viešajame gyvenime 1922–1924 m.). – *Lietuvos istorijos metraštis* 2, 51–76.
- Smetonienė Irena 2005: Lietuvių kalbos politika Europos kalbų politikos kontekste. – *Kalbos kultūra* 78, 23–31.
- Smetonienė Irena 2014: Kalbos vieta valstybių politikoje: standartinių kalbų susikūrimas. – *Parlamento studijos* 16, 82–103.
- Subačius Giedrius 2004: Standartinių (bendrinių) kalbų istorijos chronologija. – *Metmenys* 84, 97–115.
- Subačius Giedrius 2018: Lietuvių kalba: nepatogus unikalumas (The Lithuanian Language: Inconvenient Uniqueness). – *Passport 2: Lietuvos tapybė vakar, šiandien, rytoj*, 96–109.
- Tamošiūnaitė Aurelija 2009: Tarmė, bendrinė kalba ir raštingumas: trys asmeniniai laišakai. – *Archivum Lithuanicum* 11, 325–358.
- Tamošiūnaitė Aurelija 2011: *Lietuvių bendrinės kalbos priėmimo pradžia: tarmės ir bendrinės kalbos santykis asmeniniuose laiškuose*: daktaro disertacija, University of Illinois at Chicago.

- Umbrasas Alvydas 2001: Teisės terminijos padėtis Lietuvoje 1918–1940 metais. – *Terminologija* 8, 76–94.
- Umbrasas Alvydas 2021: Teisės terminijos tvarkyba Terminologijos komisijoje (1921–1926): Terminologijos komisijos 100-mečiui. – *Terminologija* 28, 225–238.
- Venckienė Jurgita 2017: Lietuviški XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios antkapių užrašai: santykis su bendrine kalba. – *Archivum Lithuanicum* 19, 9–38.
- Zinkevičius Zigmąs 1992: *Lietuvių kalbos istorija. T. 5. Bendrinės kalbos iškilimas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Gauta 2022 12 21
Priimta 2022 12 29

JURGITA VENCKIENĖ

STATE LITHUANIAN LANGUAGE: PROVISIONS OF LAWS DURING THE INTERWAR

S u m m a r y

The restoration of the Lithuanian state in 1918 accelerated the development of the standard Lithuanian language. The selection of norm and codification of form, which were important aspects of the development of the standard language at the end of the 19th century and at the very beginning of the 20th century, during the interwar period were replaced by the aspects oriented to the function of the language – that is, to the elaboration of function and acceptance by the community. The selection of norm and codification of form is linked to the activities of the intelligentsia, and its further development, the elaboration of functions and acceptance by the community, was directly related to the restoration of the state and the granting of the status of state language to the standard Lithuanian in 1922. The government began to regulate the use, learning and teaching, elaboration of standard Lithuanian.

The article discusses the provisions of interwar Lithuanian legal documents related to the use, proficiency, education, and improvement of functions of Lithuanian standard language.

The acceptance of the standard Lithuanian language by the community was greatly influenced by its dissemination through the education system. Various issues of education of Lithuanian language were regulated by legal documents. Ministry of Education in 1919 instructed to use Jonas Jablonskis' Lithuanian grammar *P. Kriaušaičio ir Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika. Etimologija. Pirmosioms mūsų aukštesniosioms mokslo įstaigoms* (Vilnius, 1919). Later the sup-

plemented edition of this grammar *Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika. Etimologija. Vidurinėms mokslo įstaigoms* (Kaunas, 1922) was declared as the normative grammar. The teaching of Lithuanian language in schools with not Lithuanian main teaching language have been regulated as well as Lithuanian language proficiency requirements for teachers have been set.

The spread of the standard language and its prestige was also influenced by the requirements to know and use the Lithuanian language in government and other institutions and societies. As the use of the standard language expanded, the use and change of proper names was regulated, as well as the requirements for the press language were set up in order to improve standard language functions.

KEYWORDS: standard language, state language, laws, interwar.

JURGITA VENCKIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
jurgita.venckiene@lki.lt

JURGITA VENCKIENĖ VALSTYBINĖ LIETUVIŲ KALBA: TEISĖS AKTŲ NUOSTATOS TARPUKARIU

S a n t r a u k a

Lietuvos valstybės atkūrimas 1918-aisiais paspartino lietuvių bendrinės kalbos raidą. XIX a. pabaigoje ir pačioje XX a. pradžioje buvusius svarbius į kalbos formą nukreiptus bendrinės kalbos raidos aspektus – normos pasirinkimą ir kodifikaciją – tarpukariu pakeitė aspektai, nukreipti į kalbos funkciją: funkcijų tobulinimas ir visuomenės priėmimas. Tarminio pagrindo pasirinkimas ir kodifikacija sietina su inteligentijos veikla, o tolesnė bendrinės kalbos raida – funkcijų tobulinimas ir priėmimas visuomenėje – buvo tiesiogiai susijusi su valstybės atkūrimu ir bendrinės kalbos tapimu valstybine, t. y. įstatymų įteisinta oficialia viešojo valstybės gyvenimo kalba. Valstybė ėmėsi reguliuoti tos kalbos vartojimą, mokėjimą ir mokymą, tobulinimą.

Straipsnyje aptariami tarpukario Lietuvos teisės aktų reikalavimai, susiję su lietuvių kalbos vartosena, mokėjimu, mokymu, funkcijų tobulinimu.

Lietuvių bendrinės kalbos priėmimui visuomenėje didelės įtakos turėjo jos sklaida per švietimo sistemą. Teisiniais dokumentais reglamentuoti įvairūs lietuvių kalbos mokymo klausimai. Švietimo ministerija 1919 m. nurodė mokant gimtosios kalbos remtis Jono Jablonskio lietuvių kalbos gramatika *P. Kriaušaičio ir Rygiškių Jono Lie-*

tuvių kalbos gramatika. Etimologija. Pirmosioms mūsų aukštesniosioms mokslo įstaigoms (Vilnius, 1919), vėliau norminiu paskelbė papildytą šios gramatikos leidimą *Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika. Etimologija. Vidurinėms mokslo įstaigoms* (Kaunas, 1922). Reglamentuotas kalbos mokymas mokyklose, kuriose mokoma ne lietuvių kalba, nustatyti lietuvių kalbos mokėjimo reikalavimai mokytojams.

Bendrinės kalbos sklaidai ir prestižui įtakos turėjo ir reikalavimai mokėti ir vartoti lietuvių kalbą valdžios ir kitose įstaigose, draugijose. Plečiantis bendrinės kalbos vartosenai ir rūpinantis jos funkcijų tobulinimu, teisės aktais reglamentuotas tikrinių vardų vartojimas ir keitimas, nustatyti reikalavimai, taikytini spaudos kalbai.

ESMINIAI ŽODŽIAI: bendrinė kalba, valstybinė kalba, teisės aktai, tarpukaris.

JURGITA VENCKIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
jurgita.venckiene@lki.lt